

Omar Haýýamyň ylmy we şahyrana garaýyşlary

Category: Edebi makalalar, Filosofiýa, Goşgular, Kitapcy

написано kitapcy | 22 января, 2025

Omar Haýýamyň ylmy we şahyrana garaýyşlary OMAR HAYÝAMYŇ YLMY WE ŞAHYRANA GARAÝYŞLARY

Gündogaryň beýik akyldary Omar Haýýamyň pähim-paýhasy, eden ylmy açыşlary, döreden çeper rubagylary diñe bir öz döwrüniň adamlaryny däl, şu gunki gün hem akylyň haýrana goýýar. Ýöne Omar Haýýamyň adyna şeýle bir köp goşgular berlipdir welin, häzirki döwürde onuň adyna berilýän rubagylaryň sany baş müñdenem geçýär. Ol goşgularyň esasy bölegi hem şeraby wasp edýär. Bu rubagylar dünýä dilleriniň köpüsine terjime edilensoň, Omar Haýýam şerap hakynda goşgy düzmegiň ussady hökmünde tanalyp, hatda Ýewropada ýörite içgini gowy görýänleriň Haýýamçylary kluby hem döredilipdir. Hakykatda bolsa, Omar Haýýam öz döwründen has öñe giden beýik filosof hem ähli ylymdan baş çykaryp bilyän gaty zehinli, ýatkeş adam bolupdyr. Rus alymlary Omar Haýýamyň döwürdeşi Beýhakynyň beren maglumatyna salgylanyp, bu beýik ynsanyň islendik uly

göwrümlü eseri ýat tutmagy üçin alty-ýedi gezek okamagy ýeterlik eken diýip ýazypdyrlar.[1]

Omar Haýýamyň döredijiliginı öwrenen alymlar onuň döwürdeşleri hem ganym duşmanlary bolan fanatik dindarlaryň ony hudaýsyz hökmünde aýyplamagyna esaslanyp, ony hamala Allany inkär eden aam hasaplaýarlar. Tutaryk hökmünde bolsa onuň ylmyň ähli ugurlary boýunça eden ylmy açylaryny öňe tutýarlar. Hakykatda, ol Allany inkär etmän, ol Yslamyň ähli kada-kanunlaryny öz döwrüne görä döredijilikli ösdüripdir. Ylymdan daş, Yslamyň ähli düzgünlerini üýtgewsiz hakykat hökmünde kabul edip, mukaddes Kurany-Kerimiň sürelerini ýat tutmak esasynda öwrenen fanatik ruhanylary Omar Haýýamyň ylym dünýäsinde eden batyrgaý hereketleri şeýle bir gorkuzypdyr welin, olar akyldaryň eden ylmy açylaryna düşünmän, ony dinden çykan hökmünde näletläpdirlər. Emma, muňa garamazdan, Omar Haýýam Abu Tahir Kyzy, seljuklar köşgünüň baş weziri Nyzamylmulk hem onuň ogullarynyň ýardam bermeginde, hemiše-d ylmy gözleglerini dowam etdirip, Mälik patyşanyň döwründe (1072-1092) hut patyşanyň özüniň nadimi (saçakdaş dosty) bolup, ol Hoja ymam Omar diýen hormatly ada mynasyp bolupdyr. Omar Haýýam ylma uly hormat goýan Mälik patyşanyň döwründe on sekiz (1074-1092) ýyllap, şol döwrüň iň bir talantly adamlarynyň jemlenen ýeri bolan ylmy obserwatoriýa hem ýolbaşçılık edip, öz döwründe ylmyň pajarlap ösmegi üçin ähli güýç-gaýratyny sarp edipdir.

Haýýam ýaşlykda oňat bilim alyp, soňra medresäni hem tamamlapdyr. Ol hemiše Muhammet pygamberimiziň (s.a.w): «Ylmy, hikmet musulmanyň ýitiren zadydyr. Ylym Çinde bolsa-da, gidip tanşalyň» ýa-da «Ylym almak sallançakdan tä gabra çenli parzdyr» diýen hadysyna wepaly bolup, ylmyň ähli ugurlaryna degişli açыş edipdir.

Akyldar «Arifmetikanyň meseleleri», «Algebranyň hem almukalybyň çylşyrymly deňlemelerini çözmek» diýen ýaly, matematika degişli birnäge işlerinde kub, kwadrat deňlemeler, matematikanyň öñünde durýan çylşyrymly meseleler hakynda uly açыş edip, Muhammet Horezminiň döwründe aýratyn ylym hökmünde ýüze çykyp ugran algebranyň matematikadan bölünip aýrylmagyna, onuň özbaşdak ylym hökmünde kemala gelmegine uly goşant goşupdyr. Omar Haýýam algebra ýörite kesitleme beripdir: «Algebra durmuşda san hem ölçeg taýdan näbellilikleri tapyp, takyk hasaby, ölçegi ýola goýmakdyr».[2] Ol algebrany ylmy

sungat hasaplap: «Onuň predmeti absolýut sandyr hem-de näbelli bolan ölçenilýän ululukdyr. Absolýut san hem ölçenilýän ululyk näbelli, ýöne olar haýsydyr bir belli zada degişli bolup, şonuň üsti bilen näbellileri anyklap bolar»[3] diýip ýazypdyr. Akyldar: «Algebranyň çylşyrymly meselelerini deñlemeleriň kömegini bilen çözüp bolar. Ol çözgüt bir derejäni beýleki bir dereje bilen deňeşdirmek arkaly subut edilýär»[4] diýip, şol meseleleri çözmegeň dogry ýoluny anyk salgy beripdir.

Omar Haýýamyň pikirine görä, islendik ylymda takyklyk hem ölçeglilik berk saklanyp, pikir yzygiderligini ösdürip, logiki taýdan gapma-garşylykdan halas bolup, her bir meselede öz subýektiw garaýşyň bolmalydyr.

Bu beýik alym «Ýewklidiň matematikasyna düşündiriş diýen traktatynyň «Giriş» bölümünde «Ylym islendik umumy düşünjeleri hem kanunlary anyklaşdyryar, ýüze çykan çylşyrymly meseleleri hakykatyň üsti bilen subut edýär. Şol sebäpli her bir adama hakykata akyl ýetirmek üçin ylym öwrenmek zerurdyr. Ömürlik bagt, kyýamatda jenneti isleyänler Allanyň barlygyny, bakylygyny subut etmek, şeýle hem adamzadyň jan bilen bedeniniň gatnaşygyny öwrenmek, ölümden soňky ýasaýşa akyl ýetirmek üçin ylmyň açan kanunlaryna daýanmalydyr»[5] diýip, örän jaýdar belläpdir.

Akyldaryň «Düşündirişinde» Ýewklidiň: «Predmetiň meselesiniň mazmuny sandyr» diýip, algebranyň kömegini bilen çözen deñlemesini, geometriýanyň üsti bilen işläp, algebra bilen geometriýanyň gatnaşygyny ylmy esasda öwrenip, geometriýanyň ylym hökmünde kemala gelmeginde, hiç bir alymdan pes bolmadyk paýy bar.

Omar Haýýam «Paýhas terezileri» diýen traktatynnda algebra degişli birgiden deñlemeleri çözüp, şonuň bilen birlikde Arhamediň eredilen altynyň hem kümşüň udel agramyny kesitleýşine ylmy derňew geçirip, onuň goýberen kiçijik säwliklerini düzedip, himiýa ylmynyň meselelerini gozgapdyr.[6]

Akyldar öz döwründe astronomiýa ylmynyň pajarlap ösmegine uly goşant goşupdyr. Seljuk türkmen döwletiniň soltany Mälík patışanyň görkezmeso boýunça «Mäligiň ýyl hasaby» diýen at bilen kalendat reformasyny (1074-1079 ý.) amala aşyryrdyr. Seljuklar imperiýasynda 1074-nji ýylyň 15-nji martyndan başlap, Omar Haýýamyň düzen takyk Gün hasabyna esaslanýan milady ýyl hasaby ýöredilip ugrapdyr. Onuň düzen Gün hasabında

ýylyň ortaça dowamlylygy 365, 2424 gije-gündize deň bolup, Omar Haýýamyň Gün ýylyndan gyşarmasy 0,0002 gije-gündize barabar bolup, bäs müň ýylда bir gün ýalňşlyk gidýär. Häzirki ulanýan milady ýyl hasabymyzda ýylyň dowamlylygy 365 2425 gije-gündize deň bolup, hakyky Gün ýylynfan 0,0003 gije-gündize barabar gyşarýar. Şeýlelikde, üç müň üç yüz otuz üç ýyldan bir gün ýalňşýar. Has doğrusy, Omar Haýýamyň Gün hasaby häzirki Ýer togalagynyň ulanýan milady ýyl hasabyndan bir ýylда ýedi sekunt takykdyr.[7]

Omar Haýýam Aýyň öz okunyň hem Ýeriň daşyndan aýlanmagyna esaslanýan Kamary hijri hasabynyň bir ýyl 354 gije-gündize 8 sagat 48 minut 36 sekunda barabar, bir günü bolsa 29 gije-gündiz 12 sagat 44 minut 3 sekunda barabar diýip, örän takyk hasap çykarypdyr. Kamary hijri ýylyny hasaplamaǵy gaty ýonekeýleşdirmek üçin her ýylyň aýratyn koeffisiýentini çykarypdyr. Mysal üçin, Omar Haýýamyň hasaby boýunça şu ýylyň (1998 ý.) koeffisiýenti 17.

Akyldar «Nowruznama» eseriniň bir bölümünde Aý hem Gün hasabyna esaslanýan ýyllary bilelikde ulanmagyň ähmiýeti hakynda sadadan düşnükli dilde beýan edip, «Aý hasaby dini däp-dessurlary berjaý etmek üçin zerur, Gün hasaby bolsa oba hojalygyny ýöretmek üçin zerurdyr» diýip, her bir milady aýynyň adynyň nämüçin dakylagyngy esaslandyrypdyr.[8]

Omar Haýýam astrologiýany ylym hökmünde ykrar etmändir. Ýyldyzlaryň adam ykbalyna edýän täsirini bütinley inkär edipdir:

Asmanda ýerleşen göz ýyldyzlary,
Haýrana galdyrýar akly düzleri,
Täleýiňi ýyldyzlardan agtarma,
Çünki sergezdandyr olaň özleri.

Emma ol astrologiýadan ylmy esasda peýdalananmagy başaransoň, birnäçe hadysalaryň boljagyny öňünden takyk aýtmagy başarırypdyr. Bu hakda Omar Haýýamy gözü bilen gören Nyzamy Aruzy Samarkandynyň «Dört makala» diýen eserinde iki sany maglumat bar:

Bir gezek Seljuklar imperiýasynyň patyşasy Sultan Sanjar 508-nji ýylда (1114-1115 ý.) awa gitmegi niýet edinýänligini, şonuň üçin ýakyn wagtlarda aw etmäge päsgel bermejek ýagyssyz-

ýagmyrsyz maýyl günleri kesgitläp bermegi Hoja ymam Omardan haýış edipdir. Akyldar iki gün wagtyny sarp edip, Sultan Sanjara awa gitmegiň anyk möhletini kesgitläp beripdir. Omar Haýyamyň diýen günü patyşa ynamdar adamlary bilen, awa ugranda, garaşylmadyk ýagdaýda howa garalyp, bulut gelip, şemal öwsüp ugradyp. Hemmeler gorkup, yzyna dolanmaga hyýal edende, Omar Haýyám Sultan Sanjara: «Arkaýyn awa gidiberiň, bulut häzir geçip gider. Öňümüzäki baş günde howa gowy bolar» diýip aýdypdyr. Dogrudanam, howa baş günde örän maýyl bolup, Sultan Sanjar arkaýyn aw edipdir.[9]

Nyzamy Aruzynyň beren maglumatyna görä, akyldar öljek wagtyny, öлenden soňra nirede jaýlanjakdygyny welilik bilen aýdyp bilen şahsyyetdir. Hakykatdan hem, Omar Haýyám öz aýdyşy ýaly, 1131-nji ýylyň 4-nji dekabrynda ýogalyp, Nişapuryň iň hormatly Hyra öwlüýäsinde gül-çemenzarlygyň içinde jaýlanypdyr.[10]

Omar Haýyamyň dünýägaraýsyny kesgitlemekde onuň filosofiýa degişli traktatlary hem rubagylary esasy çeşmedir. Yöne hakykatyň hatyrasyna aýtsak, şahyryň adyna berilýän rubagylaryň ählisiniň Omar Haýyamyňkydygyna şübhelenýärsiň. Orta asyrlarda şahyryň yzyna eýerjiler Haýyamyň edebiýat mekdebini döredipdirler. Şol sebäpli olaryň düzen goşgularynyň birnäçesi Omar Haýyamyň ady bilen berlipdir. Biziň pikirimizçe, awtorlaryň ýazan goşgularyny Omar Haýyamyňa adyna bermekleriniň iki sebäbi bar. Birinjiden, olar döwrün adalatsyzlyklaryny, käbir ruhanylaryň edýän pyssy-pyjurlygyny paş edýän goşgularы öz atlary bilen berseler, olara diňe ölüm garaşýardy. Ikinjiden, Omar Haýyamyň abraýy uly bolandoň, halk içine olaryň goşgusy gaty tiz ýaýrapdyr. Şeýlelikde, dürli adamlar tarapyndan düzülen, köp halatlarda biri-birine gapma-garşy gelýän rubagylaryň giden bir toplumy Omar Haýyamyň ady bilen ýaýrapdyr. Omar Haýyamyň döredijiligini öwrenen alymlaryň käbiri şahyryň adyna berilýän rubagylaryň gapma-garşylygynadan baş çykaryp bilmän, alym Omar Haýyám bilen şahyr Omar Haýyám aýratyn şahsyét diýen netijä gelipdirler.

Eýran alymy Seýit Nefisi Omar Haýyamyň rubagylarynyň sanyny elli ikä, daniýaly alym A.Kristensen bir yüz ýigrimi bire, iňlis alymy Artur Arberr bir yüz ýigrimi dörde ýetiripdir.

Biziň pikirimizce, hazırlıkce Omar Haýýamyň rubagylarynyň anyk sanyny aýtmak gaty çetin zat, çünkü munuň üçin şahyryň adyna berilýän rubagylaryň hemmesini bir ýere jemläp, ýörite ylmy derňew etmeli. Ýone biz hazır hem dini masgaralaýan, şeraby wasp edýän rubagylaryň esasy böleginiň Omar Haýýamyňky däldigini ynam bilen aýdyp bileris. Elbetde, bu biziň şahsy pikirimiz. Dogry, biz Omar Haýýam şerap içmändir ýa-da rubagy düzmändir diýen pikirden daşda. Akyldaryň örän gelim-gidimli, gaty bir dindar bolmadyk çadır tikýänçiniň (Haýýam – «çadır tikýänçi» diýmekdir) maşgalasynda doglandygyny, onuň medresede okanlygyna garamazdan, seljuklar köşgünde işländigini, munuňam üstesine, Mälík patyşanyň nadimi bolandygyny ýatlasak, ol beýle bir şerapdan habarsyz hem bolan däldir. Sebäbi seljuklar köşgünde toý-baýramçylyklarda hut patyşanyň özem şerap içipdir. Bu beýik alyma ölinçä hossarlyk eden Nyzamylmülküň «Syýasatnama» eserinde şerap içmekligiň düzgünleri hakynda ýörite bir bölüm bar. Şahyryň ruhy halypasy bolan Ibn Sina hatda hassalary bejerende-de şeraby peýdalanypdyr. Şol sebäpli şerabyň peýdasyna-zyýanyna aňly-başly göz ýetiren Omar Haýýam şerap içen däldir, şoň üçin ol hakda rubagy-da düzmändir ýa bolmasa, şahyr gaty şeraphon bolup, hemise şeraby wasp edip gezipdir diýsek, gaty öte geçdigimiz bolar. Şahyryň rubagysyndaky şerap sözünüň akyl-paýhas manysynyň bardygyny-da unutmaly däldiris, çünkü Gündogarda şerap sözünüň simwoliki manysy akyl-paýhasdyr. Gündogar alymlarynyň pikiriçe, akyl-paýhasa eýe bolan adam ýasaýşyň asyl manysyna düşünip, edil şerap içem ýaly meý-mes bolup, ylymdan lezzet alyp, pany dünýäni unudýar, sebäbi beýle adamlar üçin akyl-paýhasyn berýän lezzeti ýalancy dünýäniň hözirinden has ýokarda durýar. Omar Haýýam rubagylarynda dine garşy däl-de, ony ýoýýan ruhanylara garşy goranmak häsiyetinde gaty ýiti göreş alyp barypdyr. Bu beýik alym Kurany-Kerimiň ýedi dürlü okalyşynyň hemmesinden ussatlyk bilen baş alyp çykarypdyr. Beýhakynyň beren maglumatyna görä, Mälík şanyň döwründe köşkde din hakynda jedel ýuze çyksa, hemmeler Omar Haýýamyň gelen netijesi bilen ylalaşar eken. Yslamy öwrenijiler tarapyndan «Eger-de Muhammet pygamberden soň bir pygamber döremeli bolsa,

özüniň çäksiz dine wepalylygy hem ylmy talanty bilen Muhammet Gazaly bolardy» diýlip beýik baha mynasyp bolan Muhammet Gazaly hem Omar Haýýamyň ylmy garaýylaryna uly hormat goýupdyr.[11]

Omar Haýýam, hakykatdan hem, dine garşy ýa-da şeraby wasp edýän rubagylar düzen bolsa, Muhammet Gazaly tarapyndan berk tankyt astyna alnardy. Sebäbi ol yslam dinine sähelçe dil ýetiren adamlaram sylap goýmandyr. Hatda Muhammet Gazaly Abu Reýhan Birunydyr Ibn Sinanyň filosofiýasyny hem berk tankyt edipdir.

Muhammet Gazaly, Hoja Ahmet Ýasawy ýaly dine aşa berlen adamlar Allanyň ilki nämäni ýaradanlygy hakynda pikirlenmegi gadagan edipdirler. Olar beýle pikirlenmegi filosofiýanyň obýekti, filosoflary bolsa logikanyň kanunlaryny gödek bozýan, Hudaýa sek ýetirýän topar hökmünde rehimsiz paş edipdirler. Emma, muňa garamazdan, Biribaryň ilki nämäni ýaradanlygy hakynda görünüklü din wekilelri öz garaýylaryny aýdyp gidipdirler. Mysal üçin, Rabguzy meşhur «Kyssasyl enbiýa» atly eserinde Allanyň ilki älem-jahany, perişdeleri, ondan soñra Ýerden toprak alyp, toprakdan adamzady ýaradanlygyny beýan edipdir. Halkymyzyň beýik akyldar ogly Magtymguly Pyragy:

Kitaplar içinde bir kitap gördüm,
«Kyssasyl enbiýa» atly ýaranlar.

– diýip, ol kitaba uly hormat goýup, adamzadyň Ýeriň ýedi ýerinden alınan toprakdan ýasalandygyny ykrar edenem bolsa, Magtymguly Pyragy hem edil Sahy Tustaradır Omar Haýýam ýaly Beýik Ýaradanyň ilki bilen daşyna oranan müň bir perdesiniň iň içkisinden Muhammet pygamberimiziň (s.a.w) nurunu, şol nurdan älem-jahany hem ähli beýleki mahluklary (şol sanda adamy hem) ýaradanlygyny ykrar edipdir.

Şahyryň «Näler boldy» diýen goşgusy dünýäniň döreýşi hakyndaky filosofiýasynyň beýanydyr:

Eý, ýaranlar, musulmanlar,
Jahan ýokdy, näler boldy?!

Hak özi-özüne tutmuş,

Müñ bir perdeler boldy.

Nam-nyşana ýokdy Yerden,
Asmandan, jennetden, hüýrden,
Anyň iç perdesi nurdan,
Resululla – şolar boldy.[12]

ýa-da:

Ýaratdy Resul nurundan
Aý, Güni, Ýeri, Asmany.[13]

Şeýlelikde, Magtymguly Pyragynyň filosofiki garaýşynda Omar Haýýamyň hem täsiri uly bolupdyr diýmäge doly esas bar.

Yslama uýýan, görnükli din wekilleri Älem-Jahanyň döreýşi hakynda dürli garaýışda bolan bolsalaram, olaryň hemmesi-de Allanyň daşyna müñ bir perde oranandygyny, her perdäniň hem öz adynyň bolup, Ýaradanyň müñ bir adynyň bardygyny tassyklapdyrlar. Mukaddes Kurany-Kerimde Biribaryň togsan dokuz ady getirilýär.

Allanyň müñ bir adyny bilmeklik ähli din wekillerine başartmandyr, çünkü onuň bir ady gaty gizlin saklanyp, diňe hakykata doly akyl ýetiren adamlar bilip bilyär ekeni. Halk içinde Muhammet Gazalynyň, Hoja Ahmet Ýasawynyň Ýaradanyň müñ bir adyny bilenligi aýdylýar. Emma Omar Haýýamyň şol atlaty bilendigi ýa-da bilmändigi hakynda hiç ýerde maglumata duşmadyk.

Omar Haýýam ynsamyň Alladan başga ähli zada akyl ýetirip biljekdigine ynanypdyr. Akyldar dünýäniň haýsy künjegine seretseň, görkezýän Jemşidiň jamy diýilýän düşünjäniň ynsandygyny belleýär, çünkü onuň pikiriçe, akyl-paýhasa eýe bolan adam dünýäni görýär, oňa akyl ýetiryär.

Jemşit Jamyn gözläp, jahany sökdük,
Gije-gündiz ýatman dünýäni dökdük,
Bildik Jam waspyny söylände ussat,
Ol özümüz eken – nähak jan çekdik.

Omar Haýýam Mansur Hallaç ýaly sopuçulygyň üsti bilen haky

gözlemändir. Ol arassa ylym ýoly bilen gidip, hemiš hakykaty tapmagyň sergezdany bolupdyr. Omar Haýýam edil Mansur Hallaç ýaly adamy, adama ýagşylyk etmegi Yslam dinindäki ähli mukaddeslikden ýokarda goýupdyr.

Tagatdan gowudyr bir göwün alsaň,
Ýagşylar bilen hem meýlisden bolsaň,
Bir göwne taý gelmez ýüz palçyk Käbe,
Haja neçüýn gidýäň, göwüň tap bilseň.

Mansur Hallaçdyr Omar Haýýamyň bu ideýasy türkmen edebiýatyna hem gaty uly täsir edipdir. Mysal üçin, Magtymgulynyň kakasy Döwletmämmet Azady «Wagzy-Azat» eserinde bir göwün ýykmagy müň Käbe ýykandan hem agyr günä hasaplaýar:

Käbe weýran etmekden müň mertebe
Bir köňül ýykmak ýamandyr, eý dede!

Elbetde bir makalanyň çäginde Omar Haýýamyň döredijiliği hakynda giňişleýin gürrüň etmek mümkün däl. Ol geljegiň işi. Biz şu makalamyzda bu beýik akyldar hakynda gysgaça gürrüň etmekligi göz öñünde tutduk.

Gaty uly kynçylyklara döz gelip, örän agyr şertlerde ylmy açıslary eden Omar Haýýam bu günki gün beýik akyldar hökmünde taryha girdi.

Döwletmyrat ÝAZGULYÝEW.

---

[1] «Омар Хайям. Трактаты». М.: 1987, 23 sah.

[2] Шол ýerde, 69-70 sah.

[3] Шол ýerde, 70 sah.

[4] Шол ýerde, 71 sah.

[5] Шол ýerde, 113 sah.

[6] Шол ýerde, 48 sah.

[7] Шол ýerde, 55-58 sah.

[8] Шол ýerde, 190 sah.

[9] Н.Арузы. Собрание редкостей или четыре беседы. М.: 1963, 102 sah.

[10] Шол ýerde, 101-102 sah.

[11] «Омар Хайям. Трактаты», М.: 1987, 30 sah.

[12] Magtymguly. tom II, 47 sah.

[13] Шол ýerde, 46 sah.

edebiyatwesungat_98 Edebi makalalar